

1. *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: [учеб. пособие]. – М.: Юрист, 1999. – С. 236–298. 2. *Сергеевич В. И.* Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. – М., 1867. – 413 с. 3. *Сергеевич В. И.* Русские юридические древности. – Т. 1. Территория и население. – Изд. 2-е. – СПб, 1902. – С. 340–353. 4. *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в России. – М.: Наука, 1988. – С. 99–103. 5. *Максимова Н. А.* Дружинная служба в древнерусском государстве // Известия ВУЗ. Правоведение. – М.: Юрид. книга, 2008. – № 5 (280). – С. 52–58. 6. *Дьяконов М. А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Изд. 2-е. – СПб.: Изд. Юрид. книж. склада «ПРАВО», 1908. – С. 16. 7. Там же. – С. 32–33. 8. *Юшков С. В.* Феодалные отношения и Киевская Русь // Учёные записки Саратовского университета. Правовое отделение факультета общественных наук. – Саратов, 1925. – Т. 3. – Вып. 4. – С. 1–108. 9. *Тихомиров М. Н.* Феодалный порядок на Руси. – М.–Л.: Молодая гвардия, 1930. – 80 с. 10. *Рубинштейн М. Л.* Нариси історії Київської Русі. – Х.–О.: Державне видавництво України, 1930. – 72 с. 11. *Тихомиров М. Н.* Указ. соч. – С. 35–40. 12. *Рубинштейн М. Л.* Зазн. праця. – С. 33. 13. Там само. – С. 67–70. 14. *Стефанович П. С.* Князь и бояре: клятва верности и право отъезда // *Горский А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С.* Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – М.: Индрик, 2008. – С. 148–269. 15. Там же. – С. 267. 16. Там же. – С. 267–269. 17. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Ст. 66. 18. *Стефанович П. С.* Указ. соч. – С. 171. 19. ПСРЛ. – Ст. 66. 20. *Мельникова Е. А.* «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. – М.: Наука, 1978. – С. 289–295. 21. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. *Т. Н. Дюжаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова.* – Т. 4. Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. *А. В. Назаренко.* – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 82. 22. *Лукин П. В.* Киевляне XI века в русских источниках и «Хронике» Титмара Мерзебургского // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2003. – № 4. – С. 99. 23. *Стефанович П. С.* Володарь перемышльский в плену у поляков (1122 г.): источник, факт, легенда, вымысел // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2006. – № 3. – С. 59. 24. *Стефанович П. С.* Князь и бояре... – С. 201–202. 25. ПСРЛ. – Ст. 522–523. 26. ПСРЛ. – Ст. 536. 27. Там же. 28. *Яковкин И. И.* Договор, как нормативный факт в древнем праве (Предварительный экскурс) // «1882 – XL – 1922». Сборник статей по русской истории, посвященных С. Ф. Платонову. – Пб: ОГНИ, 1922. – С. 15–23. 29. *Кашанина Т. В.* Указ. соч. – С. 253–254. 30. Там же. – С. 294–295. 31. *Стефанович П. С.* Князь и бояре... – С. 192, 207. 32. Там же. – С. 267. 33. *Дьяконов М. А.* Указ. соч. – С. 16. 34. *Стефанович П. С.* Князь и бояре... – С. 186.

УДК 321(091); 34(091); 341

С. Г. КОВАЛЬОВА,
кандидат юридичних наук

ДОГОВОРИ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ З КРАЇНАМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЯК ПАМ'ЯТКИ ФЕОДАЛЬНОГО ПРАВА

Розглядається роль міждержавних договорів, які уклалися між Великим князівством Литовським і державами Східної Європи наприкінці XIV – XV ст., у вста-

новленні васальної залежності руських князівств від Великого князівства Литовського. На підставі аналізу текстів договорів з'ясовані взаємні права та обов'язки сюзерена і васалів. Встановлено, що договори регулювали суспільні відносини у тих сферах, що є визначальними для існування будь-якої держави: територія, населення, окремі сторони функціонування публічної влади, оподаткування, військові питання.

Ключові слова: сюзеренно-васальні відносини, феодалне право, міждержавні договори, феодална держава.

Ковалёва С. Г. Договоры великих князей литовских с государствами Восточной Европы как памятники феодального права.

Рассматривается роль межгосударственных договоров, заключённых между Великим княжеством Литовским и государствами Восточной Европы в конце XIV – XV вв., в установлении вассальной зависимости русских княжеств от Великого княжества Литовского. На основании анализа текстов договоров определены взаимные права и обязанности сюзерена и вассалов. Установлено, что договоры регулировали общественные отношения в тех сферах, которые являются определяющими для существования любого государства: территория, население, отдельные стороны функционирования публичной власти, налогообложение, военные вопросы.

Ключевые слова: сюзеренно-васальные отношения, феодалное право, межгосударственные договоры, феодалное государство.

Kovaleva S. G. Contracts of Grand Dukes of Lithuania with Eastern European Countries as Monuments of Feudal Law.

The article describes the role of intergovernmental agreements between the Grand Duchy of Lithuania and the countries of Eastern Europe in the late XIV – XV centuries. They established vassal dependence of Russian principalities of the Grand Duchy of Lithuania. Based on the analysis of texts of treaties the mutual rights and obligations of the suzerain and vassal were established. It is shown that the agreements regulated social relations in the spheres that were necessary for the existence of any state: territory, population, some aspects of functioning of public administration, taxation and military issues.

Key words: overlord-vassal relations, feudal law, international treaties, the feudal state.

Одним із чинників, який визначає напрями та характер розвитку сучасної вітчизняної історико-правової науки, є оновлення методології та концептуальних засад наукових досліджень. Марксистська схема історичного розвитку держави і права, яка базувалася на абсолютизації економічного чинника в їх онтології, а основною рушійною силою соціальної еволюції вважала класову боротьбу, втратила монополію на визнання її єдиною правильною. Відмова від її диктату надала можливість розглянути державні та правові інститути минулого під новим кутом зору. Зазначене, зокрема, стосується важливого періоду розвитку вітчизняної державності і права – другої половини XIV – XV ст., коли в соціальному, економічному, державному та правовому бутті Європи відбувалися процеси, що стали підґрунтям «довгого XVI століття». Для більшості українських земель це була доба перебування у складі поліетнічного Великого князівства Литовського. Литовсько-руське право наприкінці XIV – XV ст. переживало етап бурхливої еволюції, що, насамперед, позначилося змінами у характері джерел права: з переважно усного литовсько-руське право упродовж XV ст. стало писаним¹.

Важливою складовою писаного литовсько-руського права стали договори, які укладалися литовськими великими князями (з XV ст. за ними закріпився титул господарів) з іншими країнами Східної Європи. Утім, хоча литовсько-руське право вивчалось багатьма поколіннями дослідників, безпосередньо міждержавні договори, укладені литовськими господарями наприкінці XIV – XV ст. з Новгородом, Псковом, Молдовським князівством, Твер'ю, Москвою та іншими феодалними державами, не дістали належної уваги вчених, які досі не ставили за мету спеціальне вивчення цих договорів, а торкалися їх поверхово при дослідженні суміжних питань.

Побіжний опис змісту договорів з Москвою (1449 р.) та Новгородом (1471 р.) було зроблено відомим російським істориком XIX ст. С. М. Соловйовим у контексті характеристики відносин Великого князівства Литовського з Московським князівством у XV ст.²; А. Л. Хорошкевич, характеризуючи міждержавні відносини Московського князівства, надала коротку характеристику договорам Москви з Великим князівством Литовським³. Більшість авторів-літваністів – істориків та істориків права – обмежується простою згадкою про факт укладання таких договорів.

Відтак історико-правовий аналіз текстів договорів уможливило не лише відтворення відповідних закріплених у договорах правових норм, а і встановлення специфічних рис феодалної державності, права і міждержавних відносин.

Як відомо, внаслідок відносної слабкості механізмів державного регулювання значна частка суспільних відносин у феодалному соціумі регулювалася договорами між суб'єктами. Насамперед це стосувалося відносин сюзеренітету-васалітету, що мали місце як у відносинах монарха з підданими-феодалами своєї держави, так і у відносинах між монархами різних країн. Феодална політико-правова доктрина декларувала Божественний суверенітет монарха, який був невідривний від суверенітету феодалної держави – території, землі, що належала монарху на правах верховного сюзерена і складалася з його вотчини та вотчин його васалів. Тож, незважаючи на те, що договори кінця XIV – XV ст. укладалися між монархами держав, їх можна вважати міждержавними договорами, беручи до уваги тодішні політико-правові реалії.

За традицією, яка зберігалася з часів Київської Русі, один з руських князів мав титул великого, «старшого» князя, а інші удільні князі вважалися його васалами. Від IX до XIII ст. титул старшого князя Русі мав великий київський князь, який, однак, з XIII ст. призначався татарами. Вже наприкінці XIII ст. титул великих князів перейшов до галицько-волинських та володимиро-суздальських князів; від останніх цей титул успадкували московські князі. Литовські господарі після включення Волинської та Київської землі до складу Великого князівства Литовського, стали йменувати себе великими князями Литовськими, Руськими і Жомойтськими. Такий титул вказував на претензії литовських правителів на владу над всіма руськими землями – як тими, що вже перебували у складі Великого князівства Литовського, так і тими, що залишилися незалежними політичними утвореннями. Рязань потрапила у васальну залежність від Великого князівства Литовського за часів правління Вітовта. Ли-

товські князі неодноразово здійснювали спроби силою зброї або дипломатичним шляхом домогтися також підкорення Новгороду і Пскова, Московського і Тверського князівств.

У 1427 р. великий литовський князь Вітовт уклав договір з тверським великим князем Борисом Олександровичем. Договори («докончання») Великого князівства Литовського з Новгородом укладалися здавна і поновлювалися при кожній переміні на великокнязівському престолі, що підтверджується літописами. У 1393 р., коли литовський престол посів Вітовт, літопис повідомляє: «Седе на княженьє в Литве князь Витовт Кейстутевич, и новгородци взяша с ним мир по старине»⁴. У науковому обігу є також текст договірної грамоти Новгороду із Свидригайлом, який вдалося відновити Л. В. Черепніну⁵. Після остаточної перемоги над Свидригайлом у 1435 р. великий князь литовський Сигізмунд Кейстутович зимою 1436 р. «послаша новгородци посадника новгородского Григория Кюриловича к Жидимонту, и князь Литовський Жидимонт человаше крест к новгородцем и послом, и взяша мир...»⁶. У XIV–XV ст. була поширена практика запрошення новгородцями на посаду служилого князя вихідців із Великого князівства Литовського. Так, у 1389–1392 рр., 1407–1412 рр. службовим князем у Новгороді був Семен (Лугвень) Ольгердович, у 1432 р. і згодом у 1438 р. – син Семена. Традицію відносин Литви з Новгородом продовжив Казимир. У 1447 р. він направив у Новгород своїм намісником Олександра Васильовича Чарторийського, який 1448 р. разом із новгородцями здійснив похід на Лівонський Орден і Швецію.

Як і його попередники, Казимир намагався об'єднати всі руські землі у складі Великого князівства Литовського. У 1441–1442 рр. було укладено договір Казимира з Новгородом. У договірній грамоті закріплювалася особлива система відносин Великого князівства Литовського з Новгородською республікою, визначена Б. Флорею як протекторат Литви над Новгородом⁷. У 1442 р. був укладений договір Казимира з Новосильським та Одоевським князем. В орбіті впливу Великого князівства Литовського у 40–50 рр. XV ст. перебував і Псков. Договір з Псковом було укладено Казимиром 1440 р. У 1443–1447 і 1456–1461 рр. там княжив запрошений за «псковським чолобиттям» Олександр Васильович Чарторийський, який очолював походи псковитян на Лівонію.

У 1448 р. князь Воротинський приніс Казимиру присягу на васальну вірність, що було закріплено відповідним договором, а 1449 р. було поновлено договір Казимира з Тверським князем Борисом Олександровичем.

Інтереси литовських великих князів поширювалися і на Молдову. З молдовськими господарями Іллею та Стефаном укладали договори Сигізмунд Кейстутович (1437 р.) та Казимир (1447 р.).

Усі ці договори укладалися з литовськими господарями як з сюзеренами; інша сторона – князі (і князівства) новосильський і одоевський, воротинський, тверський, воєвода молдовський, а також феодальні республіки Псков та Новгород – виступала як васал литовського монарха. Аналіз текстів цих договорів дозволяє встановити особливості сюзеренно-васальних відносин між державами (і їх монархами), що склалися у політико-правовій практиці Східної Європи XV ст.

Звертає на себе увагу той факт, що існували різні ступені васальної залежності: великого литовського князя залежні князі називають «господарем» (у договорі 1437 р. Сигізмунда з молдовським воєводою Іллею⁸), «родителем» (у договорі 1442 р. Казимира з молдовським воєводою Іллею⁹), «старшим приятелем» (у договорі 1447 р. Казимира з молдовським воєводою Стефаном¹⁰). А московський великий князь, який захопив Можайськ, Верейськ і Боровськ, називав себе «старшим братом» своїх васалів¹¹. Такі титули сюзерена, очевидно, є відголоском патріархальних родових традицій, коли влада у спільноті була зосереджена в руках старшого за віком (як, наприклад, влада *paterfamilias* у Давньому Римі).

З іншого боку, васали йменуються «підданими» і «слугами» (князь новосильський та одоєвський у договорі з Казимиром 1442 р.¹², князь воротинський у васальній присязі 1448 р.¹³), «приятелями» (молдовський воєвода Стефан у договорі з Казимиром 1442 р.), «молодшими братами» (князі можайський, боровський та верейський стосовно московського великого князя Василя Васильовича). Можайський князь зобов'язується називати 21-річного Казимира «старшим братом», якщо останній допоможе йому здобути московський престол¹⁴.

Для встановлення сюзеренно-васальних відносин потрібними були волевиявлення однієї сторони і згода іншої. Так, князь новосильський і одоєвський просився «у службу» до Казимира, князь воротинський «записувався» до нього ж, молдовські воєводи добровільно входили у договірні відносини з литовськими господарями. Руські удільні князі отримували від литовського великого князя землі, які підлягали поверненню після закінчення служби.

У договорах, якими удільні князі входили у сюзеренно-васальні відносини з литовськими великими князями, було визначено взаємні права та обов'язки сюзерена і васалів, перелік яких, очевидно, склався у політичній практиці Русі та зберігав актуальність і для Великого князівства Литовського. Сюзерен мав право розпоряджатися судом у вотчині «молодшого брата» та отримувати частку судової платні від відправлення суду, отримувати від нього щорічну платню («політне»), укладати від його імені договори з іншими суб'єктами, приймати від нього присягу на вірність та вимагати її додержання. Обов'язками сюзерена були: захист васала від військових нападів та військова допомога у разі війни, невтручання у вотчини васалів своїх «молодших братів», тримати васалів «у честі».

Водночас «молодший брат» був зобов'язаний «служити і у всьому слухняним бути» сюзерену, без його дозволу не вступати в інші союзи та не допомагати іншим сторонам.

Іноді залежні держави пропонували сюзерену додаткові блага як винагороду за спеціальні послуги. Так, новгородці зобов'язувалися передати Казимиру Чорний Ліс, якщо литовський господар «умирить» їх з московським великим князем¹⁵.

Кінець XIV – XV ст. – час формування у Європі централізованих держав. Логічним та закономірним продовженням цього процесу у «довгому XVI ст.» стане зародження і становлення європейських національних держав нового ти-

пу – ранньомодерних, які замінили феодальні держави. На початку XVI ст. з'явиться поняття держави як політичного стану суспільства, відносин між владою та підданими¹⁶, а європейська політико-правова думка розмежує поняття «монарх» і «держава».

Нові ідеї до деякої міри означилися і на договорах литовських великих князів з монархами інших східноєвропейських держав. Так, у договорі Казимира з молдовським воєводою Стефаном (1447 р.) вказано, що він укладається між *землями* (вирізнено мною – С. К.), а не між монархами. У договорах з князем новосильським та одоєвським (1458 р., 1483 р.) передбачено, що у разі, коли одна зі сторін, що домовляються, помре бездітною, статус (режим) земель залишиться таким, як затверджено договорами.

Іншим різновидом договорів були такі, що не створювали сюзеренно-васальних відносин, а укладалися між двома рівноправними суб'єктами. Такими, наприклад, були договори між литовськими князями Євнутієм, Кейстутом, Любартом Гедиміновичами, Юрієм Наримунтовичем та Юрієм Коріятовичем з одного боку і мазовецькими князями Самовитом та Казимиром Тройденовичами (близько 1340 р.)¹⁷; між Казимиром Ягайловичем та московським великим князем Василієм Васильовичем (1449 р.)¹⁸. Великі князі литовський і московський називають один одного «братами» без вказівки старшинства, підкреслюючи рівність статусів. Рівність сторін підтверджується і тим, що вони беруть на себе рівні обов'язки: не засновувати на своїх землях нових міст (договір литовських князів з мазовецькими), не втручатися у вотчинні справи один одного. До договору з московським великим князем, очевидно, з метою підкреслити «братерство», внесено навіть явно декларативну норму про піклування про дітей один одного у разі смерті когось із сторін. Цікаво, що і Казимир, і Василій погодилися спільно контролювати відносини між Новгородом та Твер'ю – своїми васалами.

Аналізуючи зміст міждержавних договорів кінця XIV–XV ст., можемо зробити висновок щодо тих аспектів взаємних відносин, які сторони вважали важливими, принциповими для безпеки і добробуту своєї держави.

Практично в усіх договорах є норми, які регулюють територіальні питання. Одним із ключових у договорах є положення про підтвердження, збереження і непорушність кордонів (договори з Новгородом 1440 р., Псковом 1440 р., князем новосильським і одоєвським 1442 р., Москвою 1449 р., Твер'ю 1483 р., князем Воротинським 1483 р.). У договорах між литовським і московським великими князями, як між рівними за статусом, закріплено невтручання у вотчинні один одного.

Закріплюючи недоторканність території і непорушність кордонів, сторони погоджуються на дозвіл взаємної вільної торгівлі для населення держави-контрагента на території обох держав, на право проїзду послів та купців з іншої сторони «без пакости» (договір з Новгородом 1431 р. і 1440 р., Твер'ю 1483 р.). Такий дозвіл, безумовно, сприяв розвитку економіки, торгівлі та ринку в державах.

Договори містять ряд норм, що стосуються населення держав. Велике князівство Литовське, Москва, Псков, Новгород, Твер, Молдова, мазовецькі

князі погоджувалися на екстрадицію боржників, розбійників, державних зрадників, біглих смердів та холопів. У договорі 1471 р. з Новгородом підтверджено норму, що була відома руському праву ще з часів Київської Русі, – заборону на «виведення», тобто крадіжку і переховування, чужої челяді.

Значні втрати населення у війнах, а також від хвороб та епідемій ускладнювали демографічну ситуацію в середньовічних державах. Тому монархи дбали про збереження кількості населення. У договорі 1449 р. з Москвою закріплювалося, що до Великого князівства Литовського повернуться всі люди, яких з прикордонних районів вивели насильно у московську землю.

На практиці забезпечити дотримання цієї норми було складно. У 1492 р. Казимир дорікав псковським послам, що на території Пскова переховуються багато біглих господарських та боярських підданих-селян, а псковитяни не вживають заходів для їх повернення їхнім панам¹⁹.

Більшість договорів містить норми, що регулюють діяльність публічної влади. Судові повноваження вважалися у феодальній державі важливою прерогативою монарха, оскільки, крім встановлення справедливості, сприяли поповненню державної скарбниці (яка водночас була і особистою скарбницею монарха), куди поступали численні види судової платні. У договорах із Новгородом 1431 р., 1440 р., 1471 р. та Псковом 1440 р. була встановлена підсудність за місцем вчинення правопорушення. Зазначалося також, що при розгляді справ і винесенні рішення судді мають керуватися правом своєї землі. Слід звернути увагу і на той факт, що договір з Новгородом 1440 р. забороняв суддям приймати скарги на панів з боку смердів і холопів: «А межі собою нам будучи в лобви, за холопа, за робу, за должника, за разбойника и за смерда не стояти ни мне, ни вам, а выдати его по исправе».

Залежність Новгорода від Великого князівства Литовського виявилася, зокрема, в праві останнього тримати в Новгороді тивунів, які відправляли суд на території Новгородської республіки.

З вортинськими, одоєвськими, новосильськими князями, з Твер'ю та Москвою литовські князі мали право утворювати спільні суди, які розглядали спори між мешканцями порубіжжя та між самими удільними князями.

Багато договірних норм регулювало питання фінансів, податків і мит. Так, для торгівлі тверських купців у Великому князівстві Литовському, а литовських у Твері встановлювався розмір торговельних мит, який існував «здавна», «по-старому». Проте таке поблажливе ставлення до залежної держави було скоріше винятком, ніж правилом для литовської міждержавної політики. Новгород за договором 1471 р. мав сплачувати на користь Великого князівства Литовського численні мита, а князі новосильські та одоєвські, перебуваючи у васальній залежності від литовських господарів, як вже вказувалося, мали платити щорічне «політне».

Війна у феодальному суспільстві була одним із найефективніших засобів вирішення політичних, економічних, територіальних проблем. Тож військовим питанням у договорах приділялося багато уваги. Практично всі договори передбачали надання сторонами у разі необхідності військової допомоги. Оскільки супроводження свого союзера на війну було одним із найваж-

ливіших обов'язків васала, то договори докладно регламентували, в яких випадках і яким чином має бути надана військова допомога. Невиконання взятих на себе зобов'язань із захисту та оборони васала могло стати підставою для звільнення останнього від обов'язків стосовно сюзерена. Водночас невиконання васалом зобов'язань щодо військової служби на користь сюзерена було підставою для позбавлення васала земельних надань.

На підставі аналізу основних положень міждержавних договорів, які Велике князівство Литовське укладало з державами Східної Європи, доходимо висновку, що договори встановлювали васальну залежність руських князівств від Великого князівства Литовського, що збіглося із прагненням литовських господарів відповідно до титулу закріпити за собою владу над всіма руськими землями. У договорах регламентувалися взаємні права та обов'язки сюзерена та васалів. Це дозволяє говорити про феодальний характер міждержавних договорів кінця XIV – XV ст. як пам'яток права. Водночас ці договори регулювали суспільні відносини у тих сферах, що є принципово важливими, визначальними для існування будь-якої держави: територія, населення, окремі сторони функціонування публічної влади, оподаткування, військові питання. Тож вони відігравали певну роль у становленні та розвитку Литовсько-Руської державності.

1. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 35. **2.** *Соловьёв С. М.* История России с древнейших времён. В 15 книгах. – Кн. 3. – Т. IV. – М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1960. – С. 353–698. **3.** *Хорошкевич А. Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М.: Наука, 1980. – 295 с.; Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / *В. Т. Паушто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич.* – М.: Наука, 1982. – 264 с. **4.** Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 386. **5.** Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. *С. Н. Валка.* – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1949. – С. 129–132. **6.** Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 419. **7.** *Флоря Б. Н.* Великое княжество Литовское и Рязанская земля в XV веке // Славяне в эпоху феодализма. К столетию академика В. И. Пичеты. – М.: Наука, 1978. – С. 185. **8.** Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. 1340–1506 гг. – СПб., 1846. – С. 48. **9.** Там же. – С. 53. **10.** Там же. – С. 60. **11.** Там же. – С. 62–63. **12.** Там же. – С. 55. **13.** Там же. – С. 61–62. **14.** Там же. – С. 62. **15.** Грамоты Великого Новгорода и Пскова ... – С. 133. **16.** *Крестовская Н. Н., Цвиркун А. Ф.* История политических и правовых учений: Курс лекций. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 76. **17.** Акты, относящиеся к истории Западной России ... – Т. 1. – С. 1–2. **18.** Там же. – С. 62–67. **19.** Там же. – С. 113.